

Vergaderjaar 2008–2009

31 046

Wijziging van de Embryowet in verband met het schrappen van de termijn waarbinnen een voordracht moet worden gedaan voor een koninklijk besluit op grond waarvan artikel 24, onderdeel a, vervalt

B

MEMORIE VAN ANTWOORD

Ontvangen 9 oktober 2008

Met belangstelling hebben wij kennisgenomen van het voorlopig verslag. Wij zijn de leden van de verschillende Kamerfracties erkentelijk voor de uitvoerige reacties die zij hebben gegeven op het wetvoorstel en voor de uiteenlopende interessante ethische en juridische vragen die zij aan ons hebben gesteld. De beantwoording van de vragen in het voorlopig verslag heeft helaas enige tijd op zich doen wachten; aan andere onderwerpen op het terrein van de medische ethiek diende voorrang te worden gegeven.

I. INLEIDING

De wijziging van de Embryowet die nu voorligt, houdt het tijdelijk verbod op speciaal tot stand brengen van embryo's voor andere doeleinden dan zwangerschap in stand, doch houdt tevens de mogelijkheid open het verbod in de toekomst op te heffen. In dit licht vragen de leden van de CDA-fractie of het kabinet bereid is alsnog aan de Raad van State advies te vragen over de verhouding tussen de in de Embryowet gekozen constructie inzake wetenschappelijk onderzoek met embryo's enerzijds en artikel 36 van het Verdrag inzake de rechten van de mens en de biogeneeskunde (VRMB, Trb. 1997, nr. 113) en artikel 19, onder c, van het Verdrag van Wenen inzake het Verdragenrecht anderzijds.

Artikel 36 van het VRMB staat het maken van voorbehouden toe, mits het gaat om voorbehouden met betrekking tot een specifieke bepaling. Voorbehouden van algemene aard zijn niet toegestaan. Een voorbehoud met betrekking tot artikel 18, tweede lid, van het VRMB is een voorbehoud bij een specifieke bepaling. Het VRMB staat aldus niet in de weg aan een voorbehoud met betrekking tot het speciaal tot stand brengen van embryo's voor andere doeleinden dan zwangerschap.

Artikel 19 van het Verdrag van Wenen inzake het verdragenrecht tussen Staten en internationale organisaties of tussen internationale organisaties (Trb. 1987, nr. 136) bepaalt dat een staat bij de ondertekening, bekrachtiging, formele bevestiging, aanvaarding of goedkeuring van een verdrag of toetreding tot een verdrag een voorbehoud kan maken. Op grond van genoemd artikel is het niet mogelijk een voorbehoud te maken bij een verdrag indien

- a) het maken van een voorbehoud is verboden door het desbetreffende verdrag,

- b) het verdrag bepaalt dat slechts bepaalde voorbehouden, waaronder niet het voorbehoud in kwestie, kunnen worden gemaakt en
- c) voor zover het andere dan de omschreven gevallen betreft, het voorbehoud niet verenigbaar is met voorwerp en doel van het verdrag.

Gelet op het feit dat een voorbehoud met betrekking tot artikel 18, tweede lid, van het VRMB naar ons oordeel verenigbaar is met voorwerp en doel van het VRMB, is een bovenbedoeld voorbehoud naar onze mening dan ook niet in strijd met artikel 19, onderdeel c, van het Verdrag van Wenen inzake het verdragenrecht tussen Staten en internationale organisaties of tussen internationale organisaties.

Over de verhouding tussen het in de Embryowet opgenomen systeem van een dubbele regulering van het verbod op wetenschappelijk onderzoek met embryo's en het VRMB heeft de Raad van State al geadviseerd bij de totstandkoming van de Embryowet. Tegen de achtergrond hiervan zijn wij van mening dat op dit punt niet opnieuw advies gevraagd hoeft te worden aan de Raad van State. Het wetsvoorstel ter goedkeuring van het VRMB zal uiteraard ter advisering aan de Raad van State worden voorgelegd. In de memorie van toelichting bij dat wetsvoorstel zal worden ingegaan op het voorbehoud bij artikel 18, tweede lid, van het VRMB, en op de toelaatbaarheid daarvan.

Voorts vragen de leden van de CDA-fractie in welk stadium het aanvullend protocol inzake de bescherming van het embryo en de foetus bij het Verdrag inzake de rechten van de mens en de biogeneeskunde (VRMB) zich bevindt.

Over de status van het embryo en de foetus lopen internationaal de meningen zeer uiteen. Met dit protocol is dan ook niet veel vooruitgang geboekt. De Raad van Europa heeft ter nadere uitwerking van het VRMB zich vooral gericht op andere onderwerpen, zoals genetische testen voor gezondheidsdoeleinden en onderzoek op biologisch materiaal van mense-lijke origine. Mocht er al een protocol over embryo's en foetussen tot stand komen, hetgeen de komende jaren niet waarschijnlijk is, dan is gezien de zeer uiteenlopende posities van de lidstaten op dit moment niet aan te geven hoe dit protocol er uit zal zien. Implicaties van een dergelijk protocol voor de onderhavige wetswijziging zijn nu dan ook niet aan de orde.

De leden van de CDA-fractie informeren daarnaast naar het traject dat het kabinet volgt om invulling te geven aan de in het coalitieakkoord opgenomen krachtige stimulans van het onderzoek met behulp van adulte stamcellen.

Zoals aangekondigd in de beleidsbrief medische ethiek (Kamerstukken II 2007/08, 30 800 XVI, nr. 13) is aan ZonMw verzocht om een verkennend onderzoek uit te voeren. ZonMw heeft vervolgens het rapport «*Verkenning adult stamcelonderzoek*¹» uitgebracht. Aan ZonMW is inmiddels is verzocht om het in de verkenning beschreven programma «*Translationeel adult stamcelonderzoek*» daadwerkelijk in te stellen. Het streven is dat het programma inhoudelijk nog het voorjaar van 2009 van start kan gaan.

De leden van de VVD-fractie geven te kennen dat het een punt van aandacht in het debat over de voorliggende wetswijziging is welk soort geneeskunde wenselijk is, welk wetenschappelijk onderzoek bevorderd zou moeten worden en welke prioriteiten daarbij gesteld zouden moeten worden. Zij geven aan dat het denkbaar is, dat het principe van respect voor mensen, in dit geval ernstig zieke mensen, in de weegschaal kan komen te liggen met het respect voor potentieel menselijk leven, maar zeker is het vooralsnog niet, omdat er nauwelijks of geen zicht is op therapeutische successen als gevolg van embryo-onderzoek. Zij vragen naar de visie van het kabinet op dit punt.

Wij delen de visie van de VVD-fractie dat bij de beantwoording van de vraag of verlenging of opheffing van het verbod aan de orde is, de kwestie welke geneeskundige toepassingen wenselijk zijn van belang is. Tevens

¹ Zie http://www.zonmw.nl/uploads/media/080408Verkenning_adult_stamcelonderzoek_eindversie.pdf

komt het, en dit is wellicht nog belangrijker in het debat, aan op de mogelijkheden, maar vooralsnog vooral de onmogelijkheden, van toekomstige klinische toepassingen. In de onderhavige wetswijziging zijn – naast de maatschappelijk inzichten – de wetenschappelijke ontwikkelingen, en met name de op dit moment gebrekkige realiteit van de verwachtingen voor klinische toepassing, een belangrijke reden geweest om het verbod te verlengen. Tegelijkertijd is er door de mogelijkheid om het verbod in de toekomst te laten vervallen met het wetsvoorstel voor gekozen geen permanent verbod in de wet op te nemen. Immers, in het proces van onderzoek naar en implementatie van nieuwe technologische en medische ontwikkelingen zal bij elke stap moeten worden afgewogen in hoeverre de op dat moment aannemelijke positieve effecten het (nog steeds) verantwoord doen zijn om deze te laten prevaleren boven de bezwaren en in welke vorm en onder welke voorwaarden dat dan zou dienen te gebeuren.

In de evaluatie van de Embryowet van 2006 is geconcludeerd dat het evenwicht dat de wetgever met de invoering van de wet voor ogen had, te weten het evenwicht tussen respect voor de menselijke waardigheid en het menselijk leven en andere waarden, zoals de genezing van zieken of de bevordering van hun gezondheid en het welzijn van onvruchtbare paren en het toekomstige kind, gerealiseerd is. Wij menen dat met de onderhavige wetswijziging het belang van een goed evenwicht tussen deze waarden bevestigd wordt. Immers, met de wetswijziging die het verbod verlengt, maar de mogelijkheid om het verbod in de toekomst te laten vervallen openhoudt, wordt het vervallen van het verbod niet meer primair gekoppeld aan een datum, maar gestoeld op wetenschappelijke en maatschappelijke inzichten. Welk soort geneeskunde wenselijk is en welke prioriteiten daarbij gesteld dienen te worden, is daarmee verzekerd van een plaats in het debat over dit gecompliceerde medisch-ethische onderwerp, nu en in de toekomst.

De leden van de GroenLinks-fractie willen weten wat doorslaggevend is geweest in de afweging het tijdelijk verbod te verlengen. Gaat het om het respect voor menselijk leven, tegenvallende wetenschappelijke resultaten of om het voldoende aanwezig zijn van na ivf-behandeling overblijvende embryo's, zo vragen zij zich af.

Deze aspecten dienen naar onze mening in onderlinge samenhang gezien te worden. Bij nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen inzake embryo's dient steeds kritisch gekeken worden naar de wijze waarop het respect voor beginnend menselijk leven vorm krijgt, en tegelijkertijd naar hoe de wetenschappelijke vooruitgang, die uiteindelijk ook (de kwaliteit van) het menselijk leven kan dienen, daarbij gestalte krijgt. Het voldoende aanwezig zijn van embryo's na ivf-behandeling speelt daarbij op verschillende manieren een rol. Allereerst in morele zin: onderzoek kan vaak gedaan worden met embryo's die over zijn gebleven van ivf-procedures. Als dit mogelijk is, is het speciaal tot stand brengen van (extra) embryo's vanuit respect voor beginnend menselijk leven niet verdedigbaar. Tegelijkertijd is het zo dat ook voor wat betreft het zeer kleine deel van het wetenschappelijk onderzoek dat mogelijk niet gedaan zou kunnen worden met embryo's die zijn overgebleven van een ivf-procedure, in het licht van de beschermwaardigheid van beginnend menselijk leven gekeken moet worden naar nut en noodzaak van dat onderzoek. Daarbij speelt onder meer een rol of een wetenschappelijk resultaat houdbaar is, in die zin dat het bevestigd kan worden in ander onderzoek, hoe een bepaalde wetenschappelijke doorbraak zich verhoudt tot andere wetenschappelijke ontwikkelingen op het gebied van onderzoek met embryo's en geslachtscellen, wat de risico's kunnen zijn van een onderzoek en – mede in het licht daarvan – hoe reëel de claims van een bepaald onderzoek op verbetering van de gezondheid eigenlijk zijn.

De leden van de fracties van de SGP en de ChristenUnie stellen voorop dat het verbod terecht wordt gehandhaafd. Zij zijn evenwel van mening dat artikel 33 van de Embryowet een vreemde constructie bevat. Een wettelijk verbod is naar hun mening permanent totdat er via wetswijziging wordt beslist dat om bepaalde redenen een andere keuze noodzakelijk is. Gevraagd wordt waarom het kabinet voor de voortzetting van deze vorm van wetgeving heeft gekozen. Het zou naar de mening van genoemde leden meer voor de hand liggen om te kiezen voor een normale procedure van wetswijziging.

Wij hebben ervoor gekozen om de tweede volzin van het tweede lid van artikel 33 van de Embryowet en het woord «voorts» in het derde lid van dat artikel te laten vervallen. Daarmee houden wij de bij de totstandkoming van de Embryowet door de wetgever bewust gekozen constructie van een systeem met een «dubbele» regulering in stand. Op grond daarvan is in de wet enerzijds een algeheel verbod opgenomen op het speciaal voor wetenschappelijk onderzoek tot stand brengen van embryo's. Anderzijds is in de wet voorzien in de mogelijkheid om dat algehele verbod, als de tijd daar rijp voor is, te vervangen door een regeling die wetenschappelijk onderzoek met embryo's onder bepaalde voorwaarden en beperkingen toelaat. Deze voorwaarden en beperkingen zijn destijds al in de wet opgenomen in de artikelen 9, 11 en 24, onderdeel b, en door in artikel 33 te bepalen dat bij koninklijk besluit zou worden bepaald op welk tijdstip het algehele verbod zal vervallen en het minder vergaande verbod in werking zal treden. Voorts kent artikel 33, tweede lid, van de Embryowet de waarborg dat het verbod alleen kan vervallen middels een voorhangprocedure.

Wij hebben ervoor gekozen om bij de uitvoering van de in het coalitieakkoord neergelegde beleidskeuze de destijds gekozen opzet van de Embryowet niet te wijzigen. Het coalitieakkoord noodzaakt ook niet tot een andere benadering.

De leden van de fracties van de SGP en de ChristenUnie vragen voorts wat de gevolgen zijn van het overschrijden van de termijn genoemd in artikel 33, tweede lid, van de Embryowet.

Op grond van dit artikellid vervalt onderdeel a van artikel 24 op een bij koninklijk besluit te bepalen tijdstip en wordt de voordracht daartoe gedaan na verloop van ten hoogste vijf jaar na inwerkingtreding van laatstgenoemd artikellid. Onderdeel a van artikel 24 bevat het verbod een embryo speciaal tot stand te brengen en speciaal tot stand gebrachte embryo's te gebruiken voor wetenschappelijk onderzoek en andere doeleinden dan het tot stand brengen van een zwangerschap. Dit onderdeel van artikel 24 is op 1 september 2002 in werking getreden. De termijn van vijf jaar is dus inderdaad inmiddels al enige tijd verstreken. Dit heeft echter geen consequenties voor de geldigheid van het verbod. Onderdeel a van artikel 24 vervalt immers op het tijdstip waarop dat bij koninklijk besluit wordt bepaald. Nu daartoe geen voordracht is gedaan, is er bij koninklijk besluit geen datum vastgesteld waarop het in onderdeel a van artikel 24 opgenomen verbod vervalt. Zolang deze datum niet bij koninklijk besluit is vastgesteld, blijft het bedoelde verbod onverkort bestaan en kan op grond van de Embryowet ingegrepen worden tegen instellingen die na 1 september 2007 toch ertoe over zouden gaan om speciaal voor wetenschappelijk onderzoek embryo's tot stand te brengen.

II. INHOUD WETSVOORSTEL

1. Systematiek van de wet

De wet zelf

De leden van de PvdA-fractie merken op dat in het wijzigingswetsvoorstel de termijn wordt opgeheven. Gesteld wordt dat als wetenschappelijk

onderzoek daartoe aanleiding geeft, het verbod wordt opgeheven. Zij vragen op welke wijze wordt gevolgd en bijgehouden welke wetenschappelijk ontwikkelingen zich voordoen en op welke wijze de beoordeling van de voortgang plaatsvindt.

Wij worden op verschillende manieren van nieuwe wetenschappelijk ontwikkelingen op de hoogte gesteld door diverse instanties, zoals de Centrale Commissie Mensgebonden Onderzoek (CCMO), het Centrum voor Ethiek en Gezondheid (CEG), de Gezondheidsraad, de Commissie Genetische Modificatie (COGEM) en de Commissie Biotechnologie bij dieren (CBD).

Ingevolge het Besluit centrale beoordeling medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen is de CCMO als enige commissie bevoegd tot beoordeling van onderzoeksvoorstellen met adulte dan wel embryonale stamcellen bij de mens. De CCMO heeft uit hoofde van haar functie dus een actueel inzicht in de ontwikkelingen met betrekking tot (voorgenomen) klinisch onderzoek met stamcellen. De CCMO brengt ingevolge de Embryowet ook verslag uit over haar taken bij de uitvoering van die wet, waarbij met name aandacht wordt besteed aan nieuwe ontwikkelingen betreffende handelingen met geslachtscellen en embryo's. De CCMO rapporteert op grond van artikel 27 Wet medisch-wetenschappelijk onderzoek (WMO) en artikel 4 Embryowet in haar jaarverslag over de uitvoering van de taken die voor haar uit deze beide wetten voortvloeien. De verantwoordelijke bewindspersoon zendt dit verslag vervolgens aan de beide Kamers der Staten-Generaal (artikel 4 Embryowet).

Uiteraard zijn in dit verband ook ontwikkelingen in het buitenland van belang. Het CEG kan naar aanleiding daarvan nieuwe ontwikkelingen signaleren. Daarnaast is er de Trendanalyse Biotechnologie, uitgebracht door Gezondheidsraad, COGEM en CBD gezamenlijk, waarin iedere twee jaar nieuwe trends worden gesignaleerd. Ook deze signalen worden, voorzien van een standpunt, aan de Tweede Kamer gezonden.

De leden van de PvdA-fractie vragen vervolgens of de huidige wet na de opheffing van het verbod voldoende garanties biedt voor een zorgvuldige afweging, en zo ja welke garanties dat dan zijn.

Artikel 33, tweede lid, van de Embryowet bepaalt dat onderdeel a van artikel 24 op een bij koninklijk besluit te bepalen tijdstip vervalt. Als het verbod aldus zou zijn opgeheven, treden de artikelen 9, 11 en 24, onderdeel b, in werking, zoals bepaald in artikel 33, eerste lid, van de Embryowet.

Artikel 9 regelt dan dat meerderjarigen die in staat zijn tot een redelijke waardering van hun belangen ter zake hun geslachtscellen ter beschikking kunnen stellen voor het speciaal tot stand brengen van embryo's. Dit is echter slechts geoorloofd voor twee doelen. Het eerste doel is wetenschappelijk onderzoek dat op grond van de Embryowet toelaatbaar is. Wetenschappelijk onderzoek waarbij embryo's speciaal worden gekweekt of waarbij speciaal gekweekte embryo's worden gebruikt zal dan slechts toelaatbaar zijn als voldaan is aan de eisen van artikel 11. Dat wil zeggen dat het redelijkerwijs aannemelijk moet zijn dat het zal leiden tot de vaststelling van nieuwe inzichten op het terrein van onvruchtbaarheid, het terrein van kunstmatige voortplantingstechnieken, van erfelijke of aangeboren aandoeningen of van de transplantatiegeneeskunde. Ook moet vaststaan dat het wetenschappelijk onderzoek uitsluitend kan worden uitgevoerd als daarvoor embryo's speciaal tot stand worden gebracht. Vervolgens zijn de artikelen 10, en 12 tot en met 15 van toepassing. De toepasselijkheid van artikel 10 betekent dat de CCMO aan de hand van de criteria van de artikelen 10 en 11 moet afwegen of het onderzoek toelaatbaar is.

Het tweede doel waarvoor geslachtscellen ter beschikking mogen worden gesteld is het in kweek brengen van embryonale cellen met het oog op transplantaties bij de mens. Hierbij gaat het om de mogelijke situatie in de

toekomst waarin sprake zou zijn van reguliere toepassing van embryonale stamcellen voor transplantatie. Andersoortige reguliere toepassingen zijn, zo die al denkbaar zijn, dan niet geoorloofd.

De bepalingen bieden aldus afdoende garanties voor een zorgvuldige afweging, indien het huidige verbod zou zijn vervallen.

Samenhang met aanpalende wetgeving

De leden van de PvdA-fractie vragen op welke wijze bij deze wetswijziging rekening is gehouden met aanpalende wet- en regelgeving.

In reactie daarop kunnen wij melden dat uiteraard altijd rekening wordt gehouden met aanpalende wet- en regelgeving. In de aanpalende wet- en regelgeving is in de afgelopen tijd geen verandering aangebracht met betrekking tot embryo's. Het onderhavige voorstel van wet bevat evenmin een wijziging in de regelgeving inzake embryo's.

2. Verlenging moratorium

De leden van de VVD-fractie wijzen erop dat in de evaluatie van de Embryowet gepleit is voor opheffing van het verbod. Zij vragen naar ons oordeel hierover.

Hoewel de onderzoekers die de evaluatie van de Embryowet hebben uitgevoerd hebben gepleit voor opheffing van het verbod op speciaal tot stand brengen van embryo's voor onderzoek, levert naar onze mening de evaluatie toch een gemengd beeld op wat betreft de wenselijkheid van de opheffing. Dit gemengde beeld is door het vorige kabinet in het standpunt op de evaluatie reeds verwoord (Kamerstukken II 2006/07, 30 486, nr. 3). Onderzoekers geven aan dat hun onderzoek uitgevoerd kan worden met embryo's die zijn overgebleven van ivf-procedures en dat veel onderzoek nog in de kinderschoenen staat. Ook geven onderzoekers aan dat over de werkelijke perspectieven in de (klinische) praktijk nog betrekkelijk weinig met zekerheid beweerd kan worden. Tegen deze achtergrond, en mede tegen het licht van het beeld dat naar voren kwam tijdens de hoorzitting die op 6 juni 2007 in de Tweede Kamer is gehouden met het oog op oordeelsvorming over de onderhavige wetswijziging, menen wij dat de op zich wenselijke vooruitgang van de wetenschap op dit moment niet zodanig wordt belemmerd dat dit het speciaal kweken van embryo's voor andere doeleinden dan zwangerschap zou rechtvaardigen.

Voorts willen de leden van de VVD-fractie weten of de onderzoekers die wel opheffing van het verbod wensen niet toch gelijk hebben met hun pleidooi voor opheffing. Volgens deze leden is empirisch vast te stellen of het mogelijk is via celkerntransplantatie embryo's te genereren of niet. Is er nu wetenschappelijk wel of geen behoefte opheffing van het verbod? In januari 2008 hebben de Amerikaanse onderzoekers French et al. bericht over het tot stand brengen van tenminste één embryo middels celkerntransplantatie.¹ Het is nog onduidelijk of de herhaling van de gebruikte methode van French et al. inderdaad in voldoende mate tot eendere resultaten leidt. Dit geldt te meer daar eerdere meldingen dat celkerntransplantatie met menselijke cellen gelukt zou zijn, zoals die uit Zuid-Korea, niet waar zijn gebleken. Tot nu toe zijn er geen stamcellen uit via celkerntransplantatie tot stand gebrachte embryo's- gegenereerd. Grote obstakels daarbij zijn de kwaliteit van de te verkrijgen blastocysten en de lage frequentie waarbij überhaupt stamcellen uit blastocysten te isoleren zijn. Overigens stappen op dit moment wetenschappelijk onderzoekers (gedeeltelijk) over op onderzoek met geïnduceerd pluripotente stamcellen (in het Engels «induced pluripotent stemcells» geheten, afgekort als «iPS-cellen»). Deze cellen resulteren uit reprogrammering van somatische cellen. Een voorbeeld hiervan is de prominente groep van Eggen in Boston.² Belangrijke reden voor overstap is het gebrek aan vrouwelijke donoren.

¹ French et al., *Stem Cells*, 2008, 26, blz. 485–493.

² *Science*, 31 juli 2008: 18 669 821.

Voor wat betreft de aan- of afwezigheid van de behoefte aan opheffing van het verbod, zijn wij van mening dat met de empirische vaststelling dat iets wetenschappelijk mogelijk is, de vraag naar de behoefte nog niet zonder meer beantwoord is. Het gaat bij de vraag of het door middel van celkerntransplantatie tot stand brengen van een menselijke embryo toegelaten dient te worden immers ook om een kwestie die duidelijk een morele component heeft. Daarnaast zijn er nog veel onbeantwoorde vragen wat betreft nut en noodzaak van het tot stand brengen van een dergelijk embryo. Zoals gezegd, is het nu niet mogelijk om stamcellen te genereren uit een embryo dat middels celkerntransplantatie tot stand is gebracht. Voorts is naar aanleiding van een apenembryo dat met behulp van celkerntransplantatie tot stand is gebracht door onderzoekers gewezen op de vele belemmeringen en risico's voor klinische toepassingen met embryonale stamcellen.¹

De leden van SP-fractie geven aan dat naar hun informatie bepaalde vormen van fundamenteel wetenschappelijk onderzoek met embryo's door het tijdelijk verbod zijn geblokkeerd. Zij zijn van mening dat het vertrouwen bij onderzoekers in Nederland ten aanzien van de (onderlinge) toetsing op het gebied van moraal en ethiek in het onderzoek wordt geschaad.

De Embryowet geeft heel duidelijk grenzen aan waardoor naar onze mening voor het schaden van het vertrouwen van onderzoekers geen enkele aanleiding bestaat.

Deze leden geven vervolgens aan dat beperkingen die voortvloeien uit de wettelijke definiëring van het begrip embryo en de reikwijdte van de wet het verloskundig onderzoek al blijvend nadelig hebben beïnvloed en dat dit door de voorgenomen wijziging van de Embryowet zal voortduren. Zij wijzen daarbij op een signaal van de CCMO dat wetenschappelijk onderzoek met foetussen in vele gevallen niet mogelijk is gebleken.

Zoals gezegd behelst het onderhavige voorstel voor wijziging van de Embryowet uitsluitend het schrappen van de termijn waarop een koninklijk besluit moet worden voorgedragen waarmee het tijdelijk verbod komt te vervallen. De toezeggingen die zijn gedaan in het standpunt op de evaluatie van de Embryowet (Kamerstukken II 2006/07, 30 486, nr. 3) ten aanzien van wijziging van de Embryowet vormen onderdeel van het overleg met de Tweede Kamer over het standpunt. Een van de wijzigingen die wij ons inmiddels hebben voorgenomen ligt op het terrein van wetenschappelijk onderzoek met foetussen in de baarmoeder. Was het ten tijde van de evaluatie nog zo dat er tot dan toe nog maar weinig casuïstiek was, inmiddels heeft de CCMO kennis gekregen van diverse voornemens voor dergelijk wetenschappelijk onderzoek. De CCMO heeft aangegeven dat over dergelijke protocollen geen positief oordeel kon worden uitgebracht omdat niet werd voldaan aan de eis van artikel 20 Embryowet, die stelt dat het onderzoek slechts is toegestaan indien het kan bijdragen aan de diagnostiek, de voorkoming of behandeling van ernstige aandoeningen bij de desbetreffende foetus. Het betrof voornemens tot onderzoek waarbij gebruik werd gemaakt van echografie, maar dat niet zou bijdragen aan de diagnostiek, de voorkoming of de behandeling van ernstige aandoeningen bij de desbetreffende foetus. Nu dit soort onderzoek geen risico inhoudt voor de foetus en de resultaten voor de perinatale zorg van belang kunnen zijn, vinden wij dat de huidige regeling uit een oogpunt van bescherming van de foetus te terughoudend is. Wij zijn dan ook voornemens wijziging van de Embryowet op dit punt te bevorderen.

¹ Byrne et al., *Nature*, november 2007, doi:10.1038/nature0657 en commentaar daarop van Wilmut en Taylor, november 2007, doi:10.1038/nature450485a.

3. Instrumenteel gebruik speciaal voor onderzoek te kweken embryo's

De leden van de VVD-fractie onderschrijven het in onze westerse cultuur breed gesteunde principe, dat mensen nooit zuiver instrumenteel gebruikt mogen worden. Mensen hebben een intrinsieke waarde en mogen alleen zelf doel en dus geen middel zijn. Deze leden vinden het een lastige kwestie of een zeer jong embryo als mens kan worden bestempeld. Zij geven aan nog te twijfelen over het juiste antwoord. Zij stellen dat het kabinet niet twijfelt omdat dit het instrumenteel gebruik van een embryo moreel onaanvaardbaar zou vinden omdat er dan getornd wordt aan het respect voor menselijk leven. De leden van de VVD-fractie vinden dat er een debat moet worden aangegaan over de definitie van menselijk leven. Wij menen inderdaad dat er getornd wordt aan het respect voor menselijk leven wanneer embryo's puur instrumenteel worden gebruikt, zoals bij speciaal tot stand brengen van embryo's voor wetenschappelijk onderzoek het geval is. Dat wil echter niet zeggen dat een bepaalde inbreuk op het respect voor menselijk leven nooit te rechtvaardigen zou zijn. Wij menen dat in de beantwoording van de vraag of in een specifieke situatie een inbreuk gerechtvaardigd is, met het oog op zorgvuldige afweging het respect voor menselijk leven dient te worden betrokken. Wij vinden, zoals gezegd, dat er op dit moment niet van dusdanige belemmeringen in de wetenschap sprake is, dat wij die inbreuk kunnen rechtvaardigen.

De leden van de SP-fractie vragen of het verschil in status tussen een embryo dat speciaal tot stand is gebracht voor onderzoek en een embryo dat overgebleven is van ivf-behandeling relevant is. Rechtvaardigt het morele verschil in status het verlengen van het verbod op onderzoek dat niet met embryo's, die over zijn gebleven van ivf-behandeling, kan worden uitgevoerd en waarvan – aldus de leden van de SP-fractie – het belang voor de gezondheid van de mens boven iedere twijfel is verheven? Met andere woorden, aldus deze leden, hoe relevant is de oorsprong van een embryo voor zijn status?

Wij achten het verschil tussen een embryo dat over is gebleven na ivf-behandeling en een embryo dat speciaal tot stand is gebracht voor onderzoek moreel relevant. Bij deze relevantie gaat het niet zozeer om de oorsprong van het embryo, maar om het doel waarvoor het embryo tot stand gebracht wordt. Wij bedoelen hiermee het volgende: een embryo dat over is van een ivf-behandeling is vanaf het begin bedoeld om te leiden tot een zwangerschap, en dus uit te groeien tot een mens. Met in eerste instantie dat doel is het embryo tot stand gebracht. Het kan echter zo zijn dat later blijkt dat het embryo niet voor dat doel gaat dienen, omdat de ouders inmiddels hun gezin compleet achten of omdat de verwachting is dat met het embryo op grond van de morfologische kenmerken geen doorgaande zwangerschap te verwachten is. Daarentegen is het van een embryo dat speciaal tot stand wordt gebracht voor wetenschappelijk onderzoek, al voordat het tot stand wordt gebracht, zeker dat het niet gebruikt zal worden om een zwangerschap te bewerkstelligen. Indien een embryo tot stand wordt gebracht, terwijl al van te voren duidelijk is dat zijn biologisch potentieel – te weten uitgroeien tot een mens – niet benut zal worden, niet omdat het embryo morfologisch daartoe niet geschikt zou zijn, maar vanwege het instrumenteel gebruik waarvan bij speciaal kweken sprake is, menen wij dat er uit moreel oogpunt in ieder geval goede redenen dienen te zijn om dit gebruik te rechtvaardigen. Vooralsnog achten wij dergelijke goede redenen – gezien de stand van zaken van de wetenschap – onvoldoende aanwezig.

De leden van de GroenLinks-fractie vroegen eveneens naar de morele overwegingen op grond waarvan een onderscheid gemaakt wordt tussen onderzoek met een embryo dat over is van ivf-behandeling en een

embryo dat speciaal voor onderzoek tot stand wordt gebracht. Zij vragen daarbij tevens hoe het morele uitgangspunt dat met het tot stand brengen van embryo's anders dan voor zwangerschap wordt getoend aan respect voor het menselijk leven, zich verhoudt met het gegeven dat onderzoekers onderzoek met speciaal tot stand gebrachte embryo's wel in het buitenland mogen uitvoeren.

Waar het onderzoek in het buitenland betreft, is het aan onderzoekers zelfuiteraard binnen de grenzen van de wetgeving van het desbetreffende land te beoordelen of zij onderzoek met speciaal gekweekte embryo's uit willen voeren. Uit de verscheidene regelingen van landen blijkt dat landen zeer verschillend oordelen over het al dan niet toestaan van onderzoek met embryo's. In veel landen is het speciaal tot stand brengen van embryo's verboden. Ook kennen behoorlijk wat landen, in tegenstelling tot Nederland, een verbod op onderzoek met embryo's die over zijn van ivf-behandelingen. Hieruit, en eveneens uit de moeizame verenigbaarheid van internationale standpunten ten aanzien van embryo's, blijkt dat lidstaten de morele overwegingen ten aanzien van onderzoek met embryo's zeer verschillend kunnen waarderen. Op de morele overwegingen zoals wij die zien, zijn wij zojuist reeds ingegaan bij de gelijklopende vraag van de leden van de SP-fractie. Daar kunnen wij nog aan toevoegen dat in de Embryowet – ook los van de nu voorliggende wetswijziging die tot doel heeft het verbod op speciaal tot stand brengen van embryo's te verlengen – een onderscheid in morele beoordeling is vervat ten aanzien van onderzoek met embryo's die tot stand zijn gebracht met het oog op zwangerschap, maar die hiervoor bij nader inzien niet voor worden gebruikt, en onderzoek waarvoor speciaal embryo's worden gekweekt. Voor dit laatste zullen, ook als het verbod is opgeheven, immers veel striktere voorwaarden gelden. Tegelijkertijd is toentertijd door de wetgever niet geoordeeld dat dit onderzoek als zodanig met een alomvattend verbod in de wet opgenomen zou moeten worden. Er kunnen andere morele overwegingen zijn die in een afweging ten aanzien van het al of niet toestaan van onderzoek kunnen worden betrokken. Dit blijkt ook daaruit dat de wetgever met de Embryowet getracht heeft een evenwicht te vinden tussen respect voor de menselijke waardigheid en het menselijk leven en andere waarden, zoals onder meer de genezing van zieken of de bevordering van hun gezondheid en het welzijn van onvruchtbare paren en het toekomstige kind.

De leden van deze fractie vragen daarnaast welke criteria het kabinet in dit kader hanteert om de mate van succes van wetenschappelijk onderzoek te meten.

Wij menen dat het een te eenvoudige voorstelling van zaken zou zijn ervan uit te gaan dat voorafgaand aan onderzoek zonder meer gesteld zou kunnen worden of een onderzoek succesvol zal zijn. Onderzoek vindt veelal stap voor stap plaats. In deze verschillende fasen is steeds opnieuw sprake van hypothesen. Wel gaan wij er vanuit dat de hypothesen in zekere zin gefundeerd zijn. Onderzoekers zullen niet snel onderzoek doen op basis van bijzonder onaannemelijke hypothesen. In die zin zou gezegd kunnen worden dat het in de hypothesen bij onderzoek vervat zit, dat er sprake is van een redelijke kans dat het onderzoek tot de vaststelling van nieuwe inzichten leidt.

Deze leden vragen tevens welke concrete voorstellen voor onderzoek na toetsing door de verantwoordelijke commissie(s) niet zijn uitgevoerd. Voorstellen voor wetenschappelijk onderzoek met embryo's moeten altijd worden beoordeeld door de CCMO. De CCMO heeft op het gebied van speciaal kweken geen onderzoeksvoorstellen ontvangen die in strijd zijn met (het verbod in) de Embryowet. Het is duidelijk dat onderzoekers voldoende op de hoogte zijn van de Nederlandse regelgeving.

De leden van de D66-fractie zouden graag vernemen hoe wij in het licht van het wetsvoorstel oordelen over ontwikkelingen als beschreven in een

artikel in NRC Handelsblad van 27 augustus 2007, betreffende een onderzoek bij ratten, waarbij alle ratten die uit (menselijke) embryonale stamcellen verkregen hartspiercellen toegediend hadden gekregen, in leven bleven tegenover slechts 18 procent van de ratten die met conventionele methoden waren behandeld.

Noch de huidige Embryowet, noch de wet zoals die luidt na effectuering van het onderhavige wetsvoorstel, maakt het uitvoeren van een (onderzoek naar een) behandeling gebaseerd op het gebruik van uit menselijke embryonale stamcellen verkregen hartspiercellen, waarop de leden naar wij aannemen doelen (zie Laflamme et al., *Nature Biotechnology* 2007, 25, blz. 1015–1024) onmogelijk. Dat geldt evenzeer voor onderzoek met andere verder gedifferentieerde cellen die uit embryonale stamcellen zijn verkregen. Wel vloeit steeds uit de Embryowet voort dat de te gebruiken embryonale stamcellen niet verkregen mogen zijn uit een speciaal tot stand gebracht embryo als bedoeld in de artikelen 1 en 24, onderdeel a, van de Embryowet. Uiteraard zal bij uitvoering van onderzoek als het genoemde wel voldaan moeten zijn aan de regelgeving die betrekking heeft op handelingen met dieren, zoals de Wet op de dierproeven, en – wanneer het op een gegeven moment onderzoek bij patiënten zou betreffen – uiteraard aan de WMO.

4. Beoordeling van argumenten

Begripsbepaling

De leden van de PvdA-fractie verzoeken om een nadere uiteenzetting over het gebruik in de wet van het criterium «menselijke waardigheid», dit in het licht van het onderscheid tussen het gebruik voor onderzoek van embryo's die over zijn van een ivf-behandeling en speciaal voor onderzoek gekweekte embryo's.

Het criterium «menselijke waardigheid» staat als zodanig niet expliciet in de Embryowet. De bescherming van de menselijke waardigheid krijgt wel op verschillende manieren gestalte in deze wet. Zo komt in de voorwaarden waaraan elk onderzoek met embryo's moet voldoen het respect voor menselijk leven tot uitdrukking. Dit is eveneens het geval in bepaalde verboden op handelingen met geslachtscellen en embryo's, zoals het verbod op het verrichten van handelingen met geslachtscellen of embryo's met het oogmerk van de geboorte van twee genetisch identieke individuen. Ook komt de menselijke waardigheid naar voren in de vrije en geïnformeerde toestemming van mensen over het gebruik van hun geslachtscellen en embryo's. Op het verschil in beoordeling tussen onderzoek met embryo's die over zijn van ivf-behandeling en speciaal tot stand gebrachte embryo's zijn wij reeds uitvoerig ingegaan in de beantwoording van een zelfde vraag van de leden van de SP-fractie en de GroenLinks-fractie.

De leden van de PvdA-fractie wijzen er voorts op dat er blijkens het evaluatieonderzoek onzekerheid is over de inhoud van de wettelijke definitie van het begrip «embryo». Deze leden vragen of de Embryowet wel van toepassing is op niet-levensvatbare embryo's en of de definitie niet te veel omvattend is, omdat zij een enkele lichaamscel waarvan met een geavanceerde technologie een embryo kan worden gemaakt niet uitsluit. In het standpunt op de evaluatie van de Embryowet (Kamerstukken II, 2006/07, 30 486, nr. 3, blz. 3–6) is een uitgebreide reactie gegeven op deze signalen in het evaluatierapport betreffende de definitie van het begrip «embryo». Er is daar onder meer aangegeven dat een clonoot, een embryo dat tot stand komt middels celkerntransplantatie, een embryo is in de zin van de Embryowet. Voorts is in dit standpunt aangegeven dat het geen redelijke veronderstelling is dat op grond van de beschermwaardigheid van de clonoot, ook elke lichaamscel onder de Embryowet zou vallen. Een lichaamscel als zodanig heeft immers niet het vermogen uit te

groeien tot een mens. Eerst na tussenkomst van zeer geavanceerde technologie zou dit vermogen kunnen ontstaan. Overigens is het vanwege het tijdelijk verbod verboden embryo's met tussenkomst van deze techniek tot stand te brengen. Ook op een embryo dat anderszins niet levensvatbaar is, bijvoorbeeld omdat de celdeling uitblijft of de kernen niet fuseren, is de Embryowet niet van toepassing.

Deze leden stellen daarnaast de vraag wat deze wet en deze wetswijziging willen beschermen.

De Embryowet stelt grenzen aan het gebruik van zaadcellen, eicellen en embryo's. Daarmee wordt bescherming en zeggenschap geboden aan degenen die zaadcellen, eicellen of embryo's ter beschikking stellen voor donatie aan onvruchtbare paren of voor wetenschappelijk onderzoek. De wet biedt tevens bescherming aan embryo's-in-vitro die van ivf-procedures overblijven, embryo's waarmee onderzoek wordt gedaan en die geïmplant worden en ongeboren kinderen ten behoeve waarvan tijdens zwangerschap onderzoek wordt verricht. Bij de vraag naar de toelaatbaarheid van speciaal tot stand brengen van embryo's voor wetenschappelijk onderzoek gaat het veeleer om een notie als respect voor menselijk leven. Het tot stand brengen van een embryo met de intentie dit weer teloor te laten gaan (door toedoen van of na het wetenschappelijk onderzoek) vraagt om een specifieke rechtvaardiging. De eisen die reeds in de Embryowet zijn opgenomen voor de situatie na opheffing van het verbod geven aan waaruit die rechtvaardiging op zijn minst moet bestaan. Deze leden willen tenslotte weten hoe wij de morele en juridische status en de beschermwaardigheid van niet-levensvatbare embryo's beoordelen. Bij een oordeel over de morele status van een niet-levensvatbaar embryo-in-vitro kan in de eerste plaats de herkomst van het embryo in beschouwing worden genomen. Zo kan het gaan om een embryo dat ten behoeve van een ivf-behandeling tot stand is gebracht maar niet geschikt blijkt voor implantatie omdat het niet levensvatbaar is. Beschermwaardig is zo'n embryo niet zozeer, maar voor de ouders kan dit embryo wel emotionele waarde hebben. Dat kan ertoe leiden dat zij willen dat het voor wetenschappelijk onderzoek wordt gebruikt, maar het zou ook kunnen dat zij dat juist niet willen. Als een embryo-achtige entiteit tot stand zou worden gebracht – veelal gaat het dan om een bepaalde mens-diercombinatie – waarvan van tevoren duidelijk is dat die niet levensvatbaar is, is die entiteit ook niet beschermwaardig. Ten aanzien van entiteiten die ontstaan uit ontkernde dierlijke eicellen waarin menselijke celkernen worden gebracht, is geen sprake van embryo's zoals gedefinieerd in artikel 1 van de Embryowet.¹ Bijgevolg is de Embryowet dan niet van toepassing. De handelingen die tot een dergelijke entiteit kunnen leiden zijn echter niet zonder meer waarde vrij. Over enkele maanden ontvangen wij de resultaten van de ethische analyse van mens-diercombinaties. Op grond daarvan kan een meer afgewogen oordeel over dit onderwerp worden gegeven. Overigens ziet de wetgeving in zijn totaliteit nu ook al op enige wijze op het transplanteren van een menselijke celkern naar een ontkernde dierlijke eicel. Zo moet in ieder geval – waar het de verkrijging van de benodigde dierlijke eicellen betreft – voldaan zijn aan de Wet op de dierproeven.

De leden van de SP-fractie zijn van mening dat verschillende begrippen die in het parlementaire debat over de onderhavige wetswijziging in de Tweede Kamer gebruikt zijn sterk subjectief gehanteerd kunnen worden. Zij brengen daarbij termen als «diverse voorwaarden», «waarborgen», «ethische normen», «de stand van zaken van de wetenschap», «bestaand maatschappelijk draagvlak», «beschermwaardigheid van het embryo in de baarmoeder en in vitro» onder de aandacht. De leden van de SP-fractie geven aan dat zij van mening zijn dat het van groot belang is dat wij voor gaan in het definiëren van deze begrippen op een inzichtelijke en objectieve wijze. Zij vragen naar onze reactie hierop.

¹ Zie het standpunt van het kabinet uit 2004 op twee adviezen van de Gezondheidsraad («Stamcellen voor weefselherstel: Onderzoek naar therapie met somatische en embryonale stamcellen» en «Hematopoietische stamcellen»), Kamerstukken II, 2003/04, 29 200 XVI, nr. 263.

Wij vragen ons af of deze voorstelling van zaken, waarin de premisse lijkt te zijn dat al deze termen zonder meer definitief voor eens en voor altijd afgebakend zouden kunnen worden, niet een iets te eenvoudige voorstelling van zaken is. Wij menen dat deze termen in de context van het hele debat staan en dat deze context, waarvan de politieke context onderdeel vormt, er zeer toe doet. In het debat wordt immers aan deze termen invulling en betekenis gegeven. Voorts wordt in het debat bepaald waaraan meer en waaraan minder belang wordt gehecht. Daarnaast is het debat relevant voor de bepaling van de wijze waarop de verschillende termen zich tot elkaar verhouden. Wij menen dat aan genuanceerde invulling en betekenis van de termen en aan het element van de onderlinge verbanden tussen de termen, onvoldoende recht wordt gedaan wanneer deze termen en verbanden te rigide en eenzijdig worden bepaald. Zeker in het licht van de grote verschillen tussen de standpunten, in en buiten het parlement, en de ethische gevoeligheid van onderzoek met speciaal gekweekte embryo's, menen wij dat respect voor elkaars posities, en de zorgvuldigheid van het debat zeer van belang is. Uiteraard hebben wij ons standpunt in deze bepaald. Deze positie komt tot uitdrukking in het voorstel voor wijziging van de wet, in de memorie van toelichting daarbij en ook in het naar aanleiding daarvan reeds gevoerde debat. De wijze waarop de bewoordingen in het debat verder invulling krijgen wordt echter mede bepaald in en door de wisseling van gedachten in het parlementaire debat. In de context van het totaal van dat debat, en in de uitkomst daarvan, te weten de instemming van het parlement met de wetswijziging, dienen deze termen dan ook gelezen te worden.

Maatschappelijk draagvlak

De leden van de PvdA-fractie vragen een toelichting op de stelling dat het maatschappelijk draagvlak zou zijn afgenomen.

De Nederlandse Vrouwenraad (NVR) heeft in september 2006 een werkconferentie gehouden, met als titel «De maakbare mens, over biotechnologie met eicellen en stamcellen en wat het voor vrouwen betekent». Deze conferentie behelsde een publieksdiscussie over de technologie met eicellen en stamcellen. Tijdens deze conferentie spraken vrouwen hun zorg uit over de mogelijk toenemende druk op vrouwen om eicellen af te staan voor onderzoek, zeker als het onderzoek nog uitgebreid wordt. Deze zorg vormt onderdeel van het maatschappelijk debat. De NVR vertegenwoordigt een zeer diverse en grote groep mensen.

In april 2008 bracht het Rathenau-Instituut een boek uit, getiteld «*Meer dan status alleen. Burgerperspectieven op embryo-onderzoek.*» Dit boek bevat de verslaglegging van een breed opgezet publieksonderzoek dat het Rathenau-Instituut heeft uitgevoerd. In dit onderzoek is specifiek gekeken naar het draagvlak bij het publiek. Uit dit publieksonderzoek blijkt dat 49% van de respondenten voorstander is van handhaving van het verbod op speciaal tot stand brengen van embryo's voor onderzoek. Daarentegen is 37% voor opheffing van het verbod. De overige respondenten gaven aan het antwoord niet te weten. Deze percentages geven meer inzicht in het maatschappelijk draagvlak. Wij menen dat deze percentages de keuze ondersteunen die met de voorliggende wijziging van wet gestalte krijgt, te weten het verbod op dit moment te handhaven, doch tevens de opheffing van het verbod in de toekomst open te houden.

Ten tijde van de totstandkoming van de Embryowet is veel discussie geweest over het verbod op speciaal tot stand brengen van embryo's voor onderzoek. De gekozen constructie is een uitvloeisel van de op dat moment bestaande visie dat een verbod op zijn plaats was, maar dat tegelijkertijd opheffing van het verbod in de toekomst mogelijk moest zijn. Ten tijde van de totstandkoming van de Embryowet werd veel betekenis toegekend aan de verwachtingen op het gebied van embryonaal stamcelonderzoek, ook op het gebied van klinische toepassing. Het genereren van

embryonale stamcellijnen uit menselijke embryo's die door middel van celkerntransplantatie tot stand zijn gekomen is echter nog steeds niet gelukt, laat staan dat er sprake is van aanzetten tot vormen van klinische toepassing daarmee. Ook dit achten wij een factor die voor het maatschappelijk draagvlak relevant is.

De leden van de PvdA-fractie vragen voorts welke ethische overwegingen een rol hebben gespeeld bij de hier voorgestelde wijzigingen.

Vanuit ethisch oogpunt is bij de totstandkoming van de Embryowet door de wetgever gezocht naar een balans in de afweging van een aantal waarden: respect voor de menselijke waardigheid en het menselijk leven, de genezing van zieken of de bevordering van hun gezondheid en het welzijn van onvruchtbare paren en het toekomstige kind. Op de meer specifieke ethische overwegingen die een rol spelen bij deze wetswijziging, te weten het verschil in oordeel tussen onderzoek met embryo's die over zijn van een ivf-behandeling en onderzoek met speciaal daarvoor gekweekte embryo's, zijn wij al uitvoerig ingegaan bij de beantwoording van de vragen van de leden van de SP-fractie en de leden van de GroenLinks-fractie.

De leden van de PvdA-fractie geven aan dat maatschappelijk draagvlak een continue proces is waaraan steeds gewerkt moet worden. Zij vragen welke maatregelen wij willen treffen om de voorlichting bij deze wet te versterken.

Wij delen de mening van de PvdA-fractie dat maatschappelijk draagvlak een dynamisch gegeven is. Het maatschappelijk draagvlak komt tot stand in een wisselwerking van onder andere het politieke debat, de wetenschap, de media en beroepsverenigingen en patiëntenorganisaties. Voor wat betreft voorlichting meen ik dat in eerste instantie vooral de beroepsgroepen en de wetenschappers goed op de hoogte moeten zijn van de Embryowet. Zij zijn degenen die het contact hebben met de patiënt of die het onderzoek uitvoeren en daartoe onderzoeksprotocollen in moeten dienen bij de CCMO. Met het modelprotocol bij de Embryowet, dat is opgesteld in samenwerking met diverse beroepsgroepen is de kennis van de Embryowet breder verspreid. Wij menen dat er op dit moment weinig reden is om nadere maatregelen te treffen.

Beoordeling wetenschappelijk onderzoek

De leden van de PvdA-fractie geven aan dat in de wet geen definitie van «wetenschappelijk onderzoek» is opgenomen. Zij vragen welke handelingen wel en niet tot het begrip «wetenschappelijk onderzoek kunnen worden» gerekend.

Noch in de Embryowet, noch in de Wet medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen is een definitie opgenomen van wetenschappelijk onderzoek. In de wetenschappelijke wereld behoeft dat begrip op zich ook geen toelichting. Om echter duidelijkheid te geven over eventuele grijze gebieden is op de website van de CCMO een omschrijving geplaatst. Deze luidt als volgt: «Medisch-wetenschappelijk onderzoek is onderzoek dat als doel heeft het beantwoorden van een vraag op het gebied van ziekte en gezondheid (etiologie, pathogenese, verschijnselen/symptomen, diagnose, preventie, uitkomst of behandeling van ziekte), door het op systematische wijze vergaren en bestuderen van gegevens. Het onderzoek beoogt bij te dragen aan medische kennis die ook geldend is voor populaties buiten de directe onderzoekspopulatie. Van belang is dat de resultaten en conclusies uit het onderzoek kunnen leiden tot algemeen geldende uitspraken die niet in tijd en plaats gebonden zijn.» De leden van de PvdA-fractie menen dat uit de evaluatie van de Embryowet en gesprekken met deskundigen blijkt dat het verbod nu al belemmeringen opwerpt voor de voortgang van verschillende onderzoeksrichtingen, in het bijzonder onderzoek in de voortplantingsgeneeskunde, en vragen om een nadere toelichting op en onderbouwing van de als argumentatie voor het behoud van

het tijdelijk verbod gebruikte stelling dat er nog onvoldoende vooruitgang met wetenschappelijk onderzoek is geboekt.

De vraag naar de belemmering van wetenschappelijk onderzoek is reeds gedeeltelijk, namelijk voor zover het stamcelonderzoek betreft, beantwoord in reactie op de vraag van de leden van de VVD-fractie naar de wetenschappelijke behoefte.

Voor wat betreft de voortplantingsgeneeskunde menen wij dat er vooruitgang is geboekt. Inmiddels is het wereldwijd uitgevoerde onderzoek op dit terrein zo ver dat de beroepsgroep van mening is dat in Nederland patiëntgebonden wetenschappelijk onderzoek kan plaatsvinden. Dit blijkt ten eerste uit de in 2007 verschenen Richtlijn cryopreservatie van ovariumweefsel van een groot aantal betrokken beroepsgroepen.¹ Deze Richtlijn geeft aan dat vitrificatie van eicellen een geavanceerde invriesmethode is, die minder schade aan de eicel veroorzaakt dan de oude invriesmethoden. De Richtlijn stelt dat vitrificatie van eicellen in de vorm van wetenschappelijk onderzoek aangeboden kan worden als een mogelijk alternatief voor cryopreservatie van ovariumweefsel aan vrouwen die het risico hebben onvruchtbaar te worden. Wel moet van de behandeling een strikte en langdurige follow-up van de kinderen deel uitmaken. Ten tweede blijkt de vooruitgang op het terrein van de voortplantingsgeneeskunde uit het standpunt van de Nederlandse Vereniging voor Obstetrie en Gynaecologie (NVOG) en de Vereniging van Klinische Embryologen (KLEM) over in-vitro-maturatie (IVM). Dit standpunt stelt dat er wereldwijd enige honderden kinderen zijn geboren na een IVM-procedure. Een follow-up onderzoek van ruim 300 kinderen gaf geen aanwijzingen in de richting van een toename van geboortegewichten, hogere incidentie van congenitale afwijkingen of ontwikkelingsstoornissen. De gerapporteerde groepen zijn echter nog relatief klein en de duur van de follow-up beperkt zich tot kinderen met een leeftijd van hoogstens twee jaar. De beroepsgroep adviseert nu IVM in Nederland uit te voeren, echter slechts in het kader van een door de CCMO goedgekeurd wetenschappelijk onderzoek. Het wetenschappelijk onderzoek behoort te voorzien in een adequate follow-up van de kinderen die na IVM worden geboren. Aanbevolen wordt voor de follow-upgegevens aansluiting te zoeken bij een internationaal registratiesysteem, zodra dit voorhanden komt. De hier genoemde vormen van onderzoek kunnen in Nederland uitgevoerd worden. Het verbod op speciaal kweken staat daaraan niet in de weg. Deze vormen van onderzoek vallen onder paragraaf 4 van de Embryowet, die regels stelt betreffende wetenschappelijk onderzoek met embryo's die buiten het menselijk lichaam tot stand zijn gebracht en waarmee wordt beoogd een zwangerschap tot stand te brengen.

De leden van de PvdA-fractie vragen voorts waar de stellingname van het kabinet op is gebaseerd dat er via volwassen stamcelonderzoek en onderzoek met restembryo's voldoende mogelijkheden zijn voor wetenschappelijk onderzoek, en ook of aan het eerstgenoemde soort onderzoek niet eveneens bezwaren van medisch-ethische aard kleven.

Eerder in deze memorie hebben wij naar aanleiding van een vraag van de D66-fractie betreffende een onderzoek bij ratten met uit (menselijke) embryonale stamcellen verkregen hartspiercellen, al gesteld dat de Embryowet (ook na de voorliggende wijziging) dergelijk onderzoek in Nederland zeker niet onmogelijk maakt, mits daarbij geen gebruik gemaakt wordt van embryonale stamcellen verkregen uit speciaal tot stand gebrachte embryo's (zie artikel 24, onderdeel a, van de Embryowet). Zoals ook gesteld in de beantwoording van vragen van het Tweede Kamerlid Koşer Kaya (D'66) over het uitblijven van investeringen in onderzoek naar volwassen stamcellen (Aanhangsel Handelingen II 2007/08, nr. 2384), wordt blijkens overzichten die zijn opgenomen in de eerder genoemde «Verkenning adult stamcelonderzoek» van ZonMw, behoorlijk wat onderzoek uitgevoerd met verschillende soorten adulte stamcellen. Veel van het op andere ziekten gerichte onderzoek bevindt zich nog in de

¹ http://www.cbo.nl/product/richtlijnen/folder200_210_231_21843/rl_cryo_2007.pdf/view

preklinische fase. Er is dus nog veel – fundamenteel, preklinisch en klinisch – onderzoek nodig voordat duidelijk is of gebruik van adulte stamcellen voldoende mogelijkheden biedt voor het effectief en veilig behandelen van ziekten, en zo ja, voor welk ziekten dat dan geldt. In zijn algemeenheid zal de stelling opgaan dat aan onderzoek met adulte stamcellen – omdat het verbod van artikel 24, onderdeel a, van de Embryowet, dat voortkomt uit ethische bezwaren, daarop nu eenmaal geen betrekking heeft – minder bezwaren van ethische en juridische aard kleven dan aan onderzoek dat wordt uitgevoerd met embryonale stamcellen verkregen uit speciaal daarvoor tot stand gebrachte embryo's.

Eind 2007 en in april 2008 zijn er enige belangrijke publicaties verschenen over geïnduceerd pluripotente stamcellen¹, in deze memorie verder «iPS-cellen» genoemd. Deze cellen resulteren uit reprogrammering van somatische cellen. Zoals gesteld in de bovengenoemde beantwoording van Kamervragen van het Tweede Kamerlid Koşer Kaya (D'66) over het uitblijven van investeringen naar adulte stamcellen, kleven er, althans gezien vanuit de Embryowet, aan het gebruik van iPS-cellen geen juridische bezwaren. Er kunnen wel andere ethische en juridische bezwaren aan het gebruik van iPS-cellen verbonden zijn. Zo is in dit opzicht een belangrijk aandachtspunt de veiligheid van de eventuele toepassing van iPS-cellen bij patiënten, omdat de mogelijkheid van tumorvorming na een behandeling met iPS-cellen aan de orde is. Onderzoekers wijzen daar zelf ook al op, en er vindt dan ook het nodige verdere preklinische onderzoek plaats gericht op veiligheid. Mocht men iPS-cellen op een gegeven moment in Nederland willen gebruiken in klinisch onderzoek met mensen, dan geldt op grond artikel 3 van de WMO de voorwaarde dat er tevoren een positief oordeel over het betreffende protocol is verkregen van de CCMO. Deze commissie is ingevolge het Besluit centrale beoordeling medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen als enige commissie bevoegd tot het uitvoeren van de medisch-ethische toetsing van een protocol voor onderzoek waarbij menselijke (stam)cellen worden in of aangebracht bij proefpersonen. Eén van de criteria bij de beoordeling betreft uiteraard de veiligheid voor de proefpersoon.

De leden van de fractie van D66 geven aan dat meer onderzoek nodig is om bij ivf-behandelingen technieken voor invriezen en in vitro rijping veilig en verantwoord te kunnen toepassen.

In reactie op de vraag van de leden van de PvdA-fractie over onderzoek in de voortplantingsgeneeskunde, hebben wij gerefereerd aan de Richtlijn cryopreservatie van ovariumweefsel en aan het standpunt over in-vitro-maturatie van de bij dit soort technieken betrokken beroepsgroepen. Hierin stellen de beroepsgroepen in het licht van onderzoek in het buitenland dat vitrificatie en in-vitro-maturatie in de vorm van patiëntgebonden wetenschappelijk onderzoek in Nederland uitgevoerd kan worden.

Gezondheidsraad

De leden van de PvdA-fractie geven aan een toelichting te wensen op de door ons tijdens de behandeling van het wetsvoorstel in de Tweede Kamer geuite visie dat een advies van de Gezondheidsraad, waarom door het Kamerlid Kant was verzocht, niet nodig is. Daarnaast vragen ook de leden van de D66-fractie, er vanuit gaande dat het laatste rapport van de Gezondheidsraad in 2001 is uitgebracht, en vanuit hun waarneming dat intussen de nodige wetenschappelijke ontwikkelingen plaats hebben gevonden omtrent het stamcelonderzoek, zoals de verbeteringen binnen het onderzoek naar de ziekte ALS en het Syndroom van Down en de vorderingen in het onderzoek naar Multiple Sclerose (MS), om een nadere toelichting op die visie.

Het is niet zo dat de Gezondheidsraad voor het laatst in 2001 over stamcellen een advies heeft uitgebracht. Het eerdergenoemde Gezondheids-

¹ Zie Junying Yu et al., Science 318, 21 december 2007, nr. 5818, blz. 1917–1920, Takahashi et al., Cell 131, 30 november 2007, blz. 1–12, en Wernig et al., PNAS, 105, 15 april 2008, nr. 15, blz. 5856–5861.

raadadvies «Stamcellen voor weefselherstel: Onderzoek naar therapie met somatische en embryonale stamcellen» dateert van juni 2002, en het advies «Hematopoietische stamcellen» van september 2003. Het eerder vermelde kabinetsstandpunt op de beide adviezen, waarin ook verwezen is naar enige ontwikkelingen die zich na het uitbrengen van de adviezen nog hadden voorgedaan, dateert van eind juni 2004. Weliswaar betekent dit, dat er inmiddels enkele jaren verstreken zijn sedert het laatste advies, doch dit houdt niet automatisch in dat ontwikkelingen in Nederland die vroeger of later relevant kunnen zijn voor de kliniek niet gevolgd worden. Zoals ook gesteld in het antwoord op een vraag van de PvdA-fractie, worden wij op verschillende manieren van nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen op de hoogte gesteld door diverse instanties, zoals de CCMO, het CEG, de Gezondheidsraad, de COGEM en de CBD. Ook geeft bijlage 3 van de eerdergenoemde «Verkenning adult stamcelonderzoek» van ZonMw een goede indruk van zowel het preklinische als het klinische stamcelonderzoek in Nederland. Wat de CCMO betreft kan voorts nog opgemerkt worden dat ingevolge het Besluit centrale beoordeling medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen deze commissie de ethische beoordeling doet van onderzoeksvoorstellen met (adulte dan wel embryonale) stamcellen bij de mens. De CCMO heeft uit hoofde van haar functie dus een actueel inzicht in de ontwikkelingen met betrekking tot (voorgenomen) klinisch onderzoek met stamcellen. Zij rapporteert daarover steeds in haar jaarverslag, dat ons, maar ook de Tweede Kamer bereikt.

5. Specifieke problemen

De leden van de fractie van de SP vragen of het kabinet het als een dilemma ziet dat het continueren van het moratorium het onderzoek op het gebied van kwaliteitsverbetering van IVF remt, met name onderzoek dat zou kunnen leiden tot een vermindering van restembryo's en een verminderde belasting van de vrouw.

Zoals blijkt uit het antwoord gegeven op de vraag van de leden van de PvdA-fractie en van de D66-fractie over onderzoek naar invriezen en in-vitro rijpen van eicellen is de stand van de wetenschap inmiddels zo ver dat op dit terrein patiëntgebonden wetenschappelijk onderzoek kan worden uitgevoerd. Dit onderzoek heeft als doel de belasting van en de risico's voor de vrouw te verminderen. Het kan er uiteindelijk tevens toe leiden dat er minder embryo's overblijven bij ivf-procedures.

De leden van de SP-fractie vragen ons voorts te erkennen dat het toestaan van celkerntransplantatie een impuls kan geven aan het wetenschappelijk onderzoek naar genetische ziekten. Met behulp van celkerntransplantatie zouden volgens deze leden unieke weefsels tot stand gebracht kunnen worden, die toegankelijk zouden zijn voor de ontwikkeling en het testen van nieuwe geneesmiddelen ter behandeling van bepaalde aandoeningen, bijvoorbeeld ziekten van het centrale zenuwstelsel.

Op zichzelf beschouwd zou de techniek van celkerntransplantatie mogelijk een bijdrage kunnen leveren aan onderzoek naar ontwikkeling van nieuwe geneesmiddelen voor genetisch bepaalde ziekten. Zoals gezegd zijn er echter nog geen stamcellijnen gekweekt uit menselijke embryo's die na celkerntransplantatie tot stand zijn gekomen. Bovendien zijn er daarvoor, zoals reeds aangegeven, ook nogal wat belemmeringen. Mogelijk zullen op den duur ook iPS-cellen kunnen worden gebruikt voor het testen van geneesmiddelen voor bepaalde ziekten, maar zeker is dit geenszins.

Daarnaast vragen de leden van de SP-fractie of de morele afweging voor wat betreft het tot stand brengen van een potentieel menselijke kloon door middel van celkerntransplantatie van een lichaamscel in een lege eicel niet een geheel andere is dan voor wat betreft het tot stand brengen van een menselijk embryo middels ivf langs de gebruikelijke weg. Is het resultaat van therapeutisch klonen waarvan het nooit de bedoeling kan

zijn over te gaan tot implantatie, en dat daarom volgens deze leden geen potentieel menselijk leven is, in principe aanvaardbaar?

Wij menen dat er ook in geval van een embryo dat door middel van celkerntransplantatie tot stand is gekomen, sprake is van menselijk leven. De Embryowet kent zowel een verbod op celkerntransplantatie – een verbod dat middels onderhavige wetswijziging wordt verlengd – als een verbod op het verrichten van handelingen met geslachtscellen of embryo's met het oogmerk van de geboorte van genetisch identieke menselijke individuen. In die zin is er met dit laatste verbod bij de totstandkoming van de Embryowet rekening mee gehouden dat het niet uit te sluiten is dat een embryo dat door middel van celkerntransplantatie tot stand is gekomen uit kan groeien tot een mens. Daarbij gaat het er niet zozeer om of er sprake is van potentieel menselijk leven – het bedoelde embryo is immers al potentieel menselijk leven – maar om de kwestie of dit embryo uit zou kunnen groeien tot een mens.

Op het verschil in morele afweging zijn wij al ingegaan bij de beantwoording van een soortgelijke vraag van de GroenLinks en een aan deze kwestie gerelateerde vraag van de leden van de SP-fractie. Wij menen dat, zoals reeds opgemerkt, in de morele afweging vooral gekeken dient te worden naar het doel waarvoor het embryo tot stand is gebracht, te weten voor het natuurlijke doel, zijnde zwangerschap, of voor onderzoek, hetgeen als instrumenteel gebruik van het embryo kan worden beschouwd.

Deze leden vragen vervolgens of het kabinet erkent dat met de techniek van klonen belangrijke vooruitgang is geboekt door het gebruik van rest-embryo's (polyspermie embryo's) in plaats van eicellen.

Wij menen dat het op dit moment niet goed te beoordelen is of het gebruik van polyspermie embryo's wetenschappelijk gezien een belangrijke vooruitgang is voor de ontwikkeling van de techniek van kloneren. Tot nu toe zijn, voor zover ons bekend, geen embryo's tot stand gebracht middels celkerntransplantatie van een adulte cel in een ontkernde bevruchte eicel.

Voorts vragen de leden van de SP-fractie welke nieuwe ethische barrière wordt geïntroduceerd door het toestaan van celkerntransplantatie indien zich dit beperkt tot het gebruik van restembryo's. Met embryo's die over zijn van een ivf-procedure mag nu immers ook al onderzoek worden gedaan.

Polyspermie embryo's zijn niet levensvatbaar. Zij worden daarom niet geïmplant. In die zin zijn zij vergelijkbaar met restembryo's. Echter, als de kernen uit de bevruchte eicel worden verwijderd en in plaats daarvan de kern van een lichaamscel wordt ingebracht, gaat het toch weer om het speciaal voor onderzoek tot stand brengen van een embryo door middel van celkerntransplantatie, hetgeen vanwege het verbod op speciaal kweken van embryo's voor onderzoek niet toegestaan is. Er is als zodanig dus niet zozeer sprake van het introduceren van een nieuwe ethische barrière, maar van het speciaal tot stand brengen van een embryo dat valt onder het door het reeds bestaande verbod op speciaal kweken in de Embryowet.

Deze leden vragen daarnaast het kabinet te erkennen dat door het toestaan van celkerntransplantatie veelbelovend onderzoek waarvoor geen alternatieven zijn, mogelijk zal worden.

Opheffing van het in artikel 24, onderdeel a, opgenomen tijdelijke verbod, zou inderdaad uitvoering in Nederland van het onderzoek mogelijk maken waarbij – bijvoorbeeld door middel van celkerntransplantatie – een embryo speciaal tot stand wordt gebracht of waarbij speciaal tot stand gebrachte embryo's worden gebruikt voor wetenschappelijk onderzoek en andere doeleinden dan het tot stand brengen van zwangerschap. Wij menen dat het nog niet vaststaat dat dit onderzoek als veelbelovend gekwalificeerd kan worden. Het is nog steeds niet gelukt stamcellijnen te

kweken uit een embryo dat middels celkerntransplantatie tot stand is gekomen. Ook de stelling dat er in het geheel geen sprake is van alternatieven, zouden wij niet willen onderschrijven. In dit verband mogen wat betreft onderzoek met stamcellen de eerdergenoemde ontwikkelingen op het gebied van de iPS-cellen worden genoemd, ook al is het zo dat de efficiëntie van het maken van iPS-cellen vooralsnog veel lager is dan die bij kloneren, en lijken de eigenschappen van iPS-cellen anders te zijn dan die van embryonale stamcellen.

De leden van de SP-fractie vragen verder of het kabinet erkent dat de huidige definities ontoereikend zijn. Het is bijvoorbeeld toegestaan om een menselijke kern in een dierlijke eicel te brengen omdat zo'n entiteit niet levensvatbaar is en daarom niet onder de Embryowet valt. Zij vragen om een reactie hierop. Voorts vragen zij of het redelijk is te verwachten dat er steeds meer alternatieven komen die niet onder de Embryowet vallen.

Er is door de wetgever destijds bewust voor gekozen de Embryowet betrekking te laten hebben op die (verzamelingen van) menselijke cellen die zelf of na samensmelting geacht moeten worden uit te kunnen groeien tot een mens. Gevolg daarvan is enerzijds dat een embryonale entiteit die naar verwachting niet uit kan groeien tot een mens niet onder de Embryowet valt, maar tegelijkertijd ook dat bij entiteiten die mogelijk wel dat vermogen kunnen hebben, de totstandbrenging ervan «automatisch» onder de Embryowet valt.

In de evaluatie van de Embryowet is ten aanzien van niet-levensvatbare embryonale entiteiten, met name in verband met mens-dier-combinaties de kwestie aan de orde gesteld of de definitie van het begrip «embryo» op termijn houdbaar is. Ten aanzien van mens-dier-combinaties laten wij op dit moment, zoals reeds gemeld in de beantwoording van een vraag van de leden van de PvdA-fractie over de definitie van het begrip «embryo», een ethische analyse uitvoeren. De wetgeving in haar totaliteit houdt nu al rekening met het transplanteren van een menselijke celkern naar een ontkernde dierlijke eicel. Zo moet in ieder geval waar het het verkrijgen van de benodigde dierlijke eicellen betreft, voldaan zijn aan de Wet op de dierproeven.

Wij achten het niet uitgesloten dat er in de toekomst meer embryonale entiteiten tot stand gebracht worden. De vraag of een bepaalde entiteit onder de Embryowet valt, zal alsdan voor het specifieke geval beantwoord kunnen worden.

Voorts vragen deze leden of het aan valt te nemen dat vanwege de in het coalitieakkoord overeengekomen wetswijziging betreffende de Embryowet het nauwelijks tot de mogelijkheden behoort dat in deze kabinetsperiode de beperkingen in het fundamenteel en toegepast onderzoek kunnen worden opgeheven of verlicht, ongeacht de huidige en de toekomstige stand van zaken van de wetenschap in andere landen.

Een wetswijziging over dit complexe ethische onderwerp staat, behalve in de context van de moreel-ethische waardering van het onderwerp, in het licht van wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen. Die maatschappelijke ontwikkelingen komen op diverse manieren tot uitdrukking. Eén daarvan is de politieke samenstelling van de coalitie. Dit kabinet heeft ervoor gekozen om het verbod op dit moment in stand te houden, maar tegelijkertijd opheffing van dit verbod in toekomst open te houden. Wij menen dat dit een gerechtvaardigde, en ook alleszins verantwoorde keuze is. Wij zien ons in deze keuze bevestigd door het eerder genoemde onderzoek dat het Rathenau-Instituut onder burgers heeft uitgevoerd. Uit dat onderzoek blijkt dat er op dit moment niet voldoende maatschappelijk draagvlak is voor opheffing van het verbod op speciaal tot stand brengen van embryo's voor onderzoek. Tegelijkertijd hebben wij gemeend dat de procedure zoals die nu in artikel 33, tweede lid, van de Embryowet is neergelegd in stand dient te blijven. Dit betekent dat het verbod, genoemd in artikel 24, onderdeel a, van de wet in de toekomst kan vervallen op een

bij koninklijk besluit te bepalen tijdstip. De procedure met betrekking tot het vervallen van het verbod wordt inhoudelijk niet gewijzigd, en dus ook niet verzaamd.

Vervolgens vragen deze leden of de mogelijkheid bestaat dat wanneer onderzoek op dit gebied – en dat zal dan buiten Nederland, al dan niet door Nederlandse onderzoekers, dienen plaats te vinden – resultaten oplevert, tijdens deze kabinetsperiode een dergelijk koninklijk besluit wordt ingediend, waarbij het parlement wordt betrokken?

Wij menen dat met onderhavige wetswijziging die tot doel heeft het tijdelijke verbod te verlengen, doch tevens de procedure inzake het vervallen van het verbod in stand te houden, niets wijzigt aan de mogelijkheid om bij koninklijk besluit een datum vast te stellen waarop het verbod vervalt. De procedure van betrokkenheid van het parlement daarbij verandert evenmin.

Verder vragen de leden van de SP-fractie of wanneer een Nederlandse onderzoeker vanwege een verbod in de Embryowet bijvoorbeeld promotieonderzoek in het buitenland zou moeten uitvoeren, hij dan niet alleen toestemming krijgt maar ook financiële compensatie voor de meerkosten.

Wij menen aan te mogen nemen dat onderzoeksinstellingen in de voor (promotie)onderzoek begrote gelden ook nu al in het algemeen rekening houden met de eventuele bijzondere kosten die moeten worden gemaakt in verband met wetenschappelijk onderzoek, waaronder die van noodzakelijk tijdelijk verblijf van onderzoekers in het buitenland, maar ook die van het door externen laten uitvoeren van bepaalde delen van onderzoek, of die van bijzondere apparatuur. Van een extra financiële compensatie zal dan geen sprake zijn. De wettelijke situatie in het land waar men handelingen die de Nederlandse Embryowet verbiedt zou willen uitvoeren, bepaalt of dergelijk onderzoek aldaar is toegestaan.

Daarnaast willen deze leden weten welke instantie of raad gevraagd of ongevraagd adviseert over de progressie in kennisvergaring op het onderhavige terrein.

In het antwoord op eenzelfde vraag van de leden van de PvdA-fractie hebben wij reeds aangegeven dat wij op verschillende manieren van nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen op de hoogte worden gesteld door diverse instanties, zoals de CCMO, het CEG, de Gezondheidsraad, de COGEM en de CBD. Verder bevat de eerdergenoemde «Verkenning adult stamcelonderzoek» inventarisaties van lopend (preklinisch dan wel klinisch) onderzoek naar adulte stamcellen, die zeker als informatief mogen worden beschouwd. Mede in het licht van de al eerder gegeven adviezen over stamcellen, die wij reeds opsomden bij de vraag van de leden van de PvdA-fractie over waarom wij een advies van de Gezondheidsraad op dit moment niet nodig achten, achten wij het vragen van een nieuw advies op dit moment niet aan de orde.

De leden van de SP-fractie constateren dat de Embryowet vanwege de definiëring van het begrip «embryo» anders dan in wetenschappelijk betekenis ook van toepassing is op de latere stadia van ontwikkeling, dus ook in het derde en laatste trimester van de zwangerschap. Deze leden willen weten wat de gevolgen van het moratorium zijn voor wetenschappelijk onderzoek bij de foetus in dat stadium van de zwangerschap. Deze vraag hebben deze leden ook gesteld in paragraaf 2 van het voorlopig verslag. Het antwoord is dan ook gegeven in paragraaf 2 van deze memorie van antwoord.

III EUROPA EN INTERNATIONALE CONTEXT

De leden van de PvdA-fractie stellen dat Nederland in vergelijking met andere landen een aparte positie inneemt. Zij geven aan dat onderzoek dat onder de werking van de Embryowet valt een sterk internationaal karakter heeft. Er is veel internationale uitwisseling van materiaal, kennis en wetenschappers. De vraag van deze leden is of er op dit terrein een uitzonderingspositie met nationale normen nog wel mogelijk is.

Wij menen dat de positie die Nederland inneemt niet zo uitzonderlijk is. In enkele landen, bijvoorbeeld in het Verenigd Koninkrijk en in sommige Scandinavische landen, is speciaal tot stand brengen van embryo's toegestaan, in andere landen, zoals in Duitsland en Italië, is ook onderzoek met embryo's die over zijn van een ivf-procedure verboden. Nederland zit qua internationale positie noch aan het ene uiterste, noch aan het andere.

Op verschillende momenten is getracht speciaal tot stand brengen van embryo's internationaal te reguleren. Dat blijkt, gezien de verschillende posities van de diverse landen en de geringe onderhandelingsruimte, een bijzonder weerbarstig proces te zijn. In antwoord op vragen van de leden van de CDA-fractie gaven wij al aan dat met het protocol bij het VRMB inzake de bescherming van het embryo en de foetus weinig vooruitgang is geboekt. Ook de stemmingen over de in 2005 tot stand gebrachte VN-Verklaring inzake menselijk klonen, geven blijk van grote verschillen in internationale standpunten. In de Raad van Europa is gebleken dat lidstaten artikel 18, tweede lid, van het VRMB, dat het verbod op speciaal tot stand brengen van embryo's regelt, verschillend uitleggen. Sommige landen beschouwen embryo's die middels celkerntransplantatie tot stand zouden worden gebracht niet als embryo's in de zin van het in 1997 tot stand gebrachte Verdrag.

Wij menen dat we realistisch dienen te zijn in de mogelijkheden en onmogelijkheden van het bereiken van internationale overeenstemming over een onderwerp als onderzoek met embryo's. Wij menen dan ook dat nationale regelgeving op dit moment de enige begaanbare weg is. Indien het onderwerp internationaal ter sprake komt, neemt Nederland uiteraard deel aan de onderhandelingen.

De leden van de SP-fractie vragen of het aannemelijk is dat Nederland achterblijft bij de toepassing van technieken voor invriezen van onbevuchte eicellen en het rijpen van eicellen na de bevruchting buiten lichaam.

Bij het rijpen van eicellen buiten het lichaam gaat het om het rijpen van onbevuchte eicellen. Bevruchte eicellen zijn embryo's. Deze worden in het kader van ivf-behandelingen al sinds oudsher buiten het lichaam een paar dagen tot ontwikkeling gebracht.

Zoals aangegeven in antwoord op een vergelijkbare vraag van deze leden en van de leden van de D66-fractie zal Nederland niet hoeven achter te blijven nu de beroepsgroep van mening is dat patiëntgebonden wetenschappelijk onderzoek in Nederland kan plaatsvinden.

De leden van de D66-fractie wijzen op onderzoek in de Verenigde Staten naar IVM en vragen hoe moet worden voorkomen dat Nederland een achterstandpositie krijgt met betrekking tot onderzoek aangaande embryo's en stamcelonderzoek als het verbod niet wordt opgeheven, en hierdoor achterop zou kunnen raken bij baanbrekend onderzoek, het genereren van onderzoeksgelden en het aantrekken van bekwame onderzoekers voor onze universiteiten.

Voor het antwoord op het eerste deel van deze vraag verwijzen wij naar het antwoord op een deels overeenkomstige vraag van deze leden waarin zij wijzen op technieken voor het invriezen en het in vitro rijpen van eicellen.

Wat betreft het voorkomen van achterop raken bij baanbrekend onderzoek

op het gebied van stamcellen, merken wij op – net als in de beantwoording van vragen van het kamerlid Koşer Kaya (D66) over het uitblijven van investeringen in onderzoek naar volwassen stamcellen (Aanhangsel van Handelingen, 2007/08, nr. 2384) – van mening te zijn dat Nederland op het gebied van onderzoek met adulte stamcellen, wel degelijk een actieve speler is. Tevens gaven wij aan dat de Embryowet geen belemmering opwerpt voor onderzoek met iPS-cellen. Daarnaast is het zo dat onderzoeksinstellingen tot op zekere hoogte zelf keuzes kunnen maken ten aanzien van prioriteitstelling inzake onderzoek dat wettelijk is toegestaan.

IV. DIVERSEN

Tot besluit vragen de leden van de fractie van SGP en van de fractie van de ChristenUnie wat de stand van zaken is rond de toezegging van de staatssecretaris aan de Tweede Kamer rond de alternatieven. Wij nemen aan dat deze leden hierbij doelen op de eerdergenoemde afspraak in het coalitieakkoord dat het – perspectiefrijke – onderzoek naar behandelingsmogelijkheden met gebruikmaking van (volwassen) lichaamsstamcellen krachtig wordt gestimuleerd. Zoals in het algemene deel van deze memorie is geantwoord op een vergelijkbare vraag van de leden van de CDA-fractie, heeft ZonMw inmiddels de verkenning «Verkenning adult stamcelonderzoek» afgerond en is inmiddels aan ZonMW verzocht om het daarin beschreven programma «Translationeel adult stamcelonderzoek» daadwerkelijk in te stellen.

De staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport,
J. Bussemaker

De minister van Justitie,
E. M. H. Hirsch Ballin